

УМЕТНИЧКО НАСЛЕЂЕ СРПСКОГ НАРОДА НА
КОСОВУ И МЕТОХИЈИ

ИСТОРИЈА • ИДЕНТИТЕТ • УГРОЖЕНОСТ • ЗАШТИТА

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ

УМЕТНИЧКО НАСЛЕЂЕ СРПСКОГ НАРОДА НА
КОСОВУ И МЕТОХИЈИ

ИСТОРИЈА, ИДЕНТИТЕТ, УГРОЖЕНОСТ, ЗАШТИТА

Уредници
ДРАГАН ВОЈВОДИЋ
МИОДРАГ МАРКОВИЋ

ГАЛЕРИЈА САНУ

БЕОГРАД 2019

УМЕТНИЧКО НАСЛЕЂЕ СРПСКОГ НАРОДА НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ
ИСТОРИЈА, ИДЕНТИТЕТ, УГОЖЕНОСТ, ЗАШТИТА

ДРУГО ИЗДАЊЕ

Издавач

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ

Главни и одговорни уредник

ДУШАН ОТАШЕВИЋ

Уређивачки одбор

ВЛАДИМИР КОСТИЋ

ГОЈКО СУБОТИЋ

МИХАИЛО ВОЈВОДИЋ

МИОДРАГ МАРКОВИЋ

ДРАГАН ВОЈВОДИЋ

Рецензенти

ГОЈКО СУБОТИЋ

МИРЈАНА ЖИВОЈИНОВИЋ

ДИНКО ДАВИДОВ

Секретари уредништва

МАРКА ТОМИЋ ЂУРИЋ

БОЈАНА СТЕВАНОВИЋ

Лектура

ИВАНА ИГЊАТОВИЋ

Превод са италијанског језика

ДУБРАВКА ПРЕРАДОВИЋ

Техничко уређење и графичка опрема

МИРОСЛАВ ЛАЗИЋ

Карте

НЕБОЈША ШУЛЕТИЋ

ИГОР СТЕПАНЧИЋ

Тираж

600

Штампа

ПЛАНЕТА ПРИНТ, БЕОГРАД

ISBN 978-86-7025-754-2

САДРЖАЈ

УВОДНА РЕЧ	9
Владимир С. Костић	
СРБИ И КОСОВО	
КОСОВО И МЕТОХИЈА У ИСТОРИЈИ СРПСКОГ НАРОДА	
У временима самосталне средњовековне државе	17
Ђорђе Бубало	
Под турском влашћу, до краја XVIII века	31
Невојша Шулетић	
Административна подела, насеља и становништво у првим вековима под Османлијама	41
Татјана Катић	
Током новијег и савременог доба	49
Љубодраг Димић	
КОСОВСКОМЕТОХИЈСКА ИЗВОРИШТА СРПСКЕ ДУХОВНОСТИ И НАРОДНОГ БИЋА	
Светиње и свети на Косову и Метохији у култном сећању и националној свести Срба	81
Даница Поповић	
Библиотеке косовскометохијских манастира и богослужбена традиција Српске Православне Цркве	99
Владимир Вукашиновић	
Косовски завет и национални идентитет Срба	113
Милош Ковић	
УМЕТНИЧКА БАШТИНА СРБА НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ	
ЕВРОПСКИ ОКВИРИ И СРПСКА САМОСВОЈНОСТ СРЕДЊОВЕКОВНЕ УМЕТНОСТИ	
Место у културној историји српског народа	147
Бранислав Тодић	

Припадност развојним токовима византијске уметности	165
АЛЕКСЕЈ ЛИДОВ	
МИЛОШ ЖИВКОВИЋ	
Стваралачке везе са уметношћу Западне Европе	185
ВАЛЕНТИНО ПАЧЕ	
ДУБРАВКА ПРЕРАДОВИЋ	
ИСТОРИЈА СТВАРАЊА	
Најстарије раздобље (од досељавања Срба до Стефана Немање)	211
ДЕЈАН РАДИЧЕВИЋ	
У време првих Немањића (од 1168. до смрти краља Милутина)	221
МИОДРАГ МАРКОВИЋ	
Доба зрелог средњег века (1322–1455)	241
ДРАГАН ВОЈВОДИЋ	
Позносредњовековни период у светлу археологије	271
ДЕЈАН РАДИЧЕВИЋ	
Од пада под турску власт до Велике сеобе (1455–1690)	291
ЗОРАН РАКИЋ	
Између сеоба и борбе за одржање (1690–1839)	313
НЕНАД МАКУЉЕВИЋ	
Замах црквене уметности у последњем веку османске власти	325
ИВАНА ЖЕНАРЈУ РАЈОВИЋ	
Новије градитељство – од модернизације и деструкције до искривљеног приказивања	341
АЛЕКСАНДАР КАДИЈЕВИЋ	
Модерно ликовно стваралаштво (1912–1999–2016)	351
СРЂАН МАРКОВИЋ	
ПОВЕСНИЦА СТРАДАЊА	
У доба турске власти (1455–1912)	365
ТАТЈАНА КАТИЋ	
БИЉАНА ВУЧЕТИЋ	
Након ослобођења (1912–1999)	379
СВЕТАЛАНА ПЕЈИЋ	
После усвајања <i>Резолуције 1244</i> (1999–2017)	393
ДЕЈАН РАДОВАНОВИЋ	
МИРЈАНА ЋЕКИЋ	
Баштина у процепу. Између европске праксе заштите и глобалне политичке злоупотребе	415
МИРЈАНА МЕНКОВИЋ	
БОРБА ЗА ОЧУВАЊЕ	
Почеци истраживања и збрињавања споменика	431
ДРАГАНА ПАВЛОВИЋ	

Успостављање система институционалне заштите споменика и резултати конзерваторско-рестаураторских радова на Косову и Метохији	443
АЛЕКСАНДРА ДАВИДОВ ТЕМЕРИНСКИ	
Укључивање српских споменика на Листу Светске културне баштине	465
ВЛАДИМИР ЦАМИЋ	
Српско споменичко наслеђе на Косову и Метохији у светлу савремених теорија о културној баштини	485
ЈЕЛЕНА ПАВЛИЧИЋ	
ПОГОВОР УРЕДНИКА	507
СПИСАК СКРАЋЕНИЦА	515
СПИСАК САРАДНИКА СА АФИЛИЈАЦИЈАМА	549
СПИСАК ТАБЛИ.	553

УВОДНА РЕЧ

Прилажући уводну реч овој публикацији, која не одговара само насловом недавно одржаној изложби у Галерији Српске академије наука и уметности (*Српско уметничко наслеђе на Косову и Метохији. Идентичности, значај, ујроженоси*, 27. септембар – 26. новембар 2017. године) већ и с њом води живу конверзацију – додатно је разрађујући, образлажући и допуњујући – желим да изнесем неколико својих размишљања. И изложба и књига која је прати, као плодови дуго припремане активности САНУ, представљају одговор суштинској обавези наше куће, произашлој из основног смисла њеног постојања од првих корака по оснивању Друштва српске словесности 1841. године. Зато тај одговор не може имати сенку баналне дневне прагматичности, за коју се САНУ исувише често неоправдано оптужује. Појмови издвојени у поднаслову ове књиге – *историја, идентичности, ујроженоси, заштити* – у својој суштини готово да не траже даљу елаборацију ако на уму имамо контекст у којем је стварано идентитетски веома особено и зато сада веома угрожено српско уметничко и духовно наслеђе на Косову и Метохији. Мени се, међутим, намеће – неизречена, а ипак јасно чујна – још једна кључна одредница важна за разумевање изложбе и публикације. Ту одредницу ће много позванији препознати као „високу естетску вредност“, „самосвојност“ и томе слично, а ја ћу је, у немоћи да је обухватим у бити, одредити као лепоту „изнад свих зала“. Можда тај појам и није сасвим одговарајући, али је свакако најближи ономе што сам осетио када сам као дванаестогодишњак први пут обилазио манастире Косова и Метохије, а што се касније, када сам им се враћао, само потврђивало. У опису тог доживљаја на памет ми често падају редови нашег академика Михаила Лалића из

Зајочника. Друје свеске мемоара и дневника Пеја Грујовића, које овде позајмљујем:

Пред ноћ смо стигли у долину и наступали кроз завјетрину шуме испуњене жуборењем ријеке која се наслућивала подаље од пута. Ту нам је најзад отоплило и надали смо се храни. Они испред мене, излазећи на чистину, скидаху капе и почеше да се крсте. Мислио сам да ја нећу – нема тако великог попа који би ме на то натјерао. Али кад угледах манастирску цркву Дечана како стоји на ливади – лијепа као привиђење а трајнија но тврђаве – стадох па и сам скидох капу и дође ми да је бацим увис као што су други око мене већ чинили. Знао сам понешто, из пјесмарица више него из историје, о том манастиру; виђао сам га и на слици, али да он ту нов стоји шест вјекова, надтрајавајући и Србе и Турке и Албанце с бијелим капама и њихове честе кавге, дуге мржње и кратка мирења – то је изгледало невјероватно. Чинило ми се, па и сад ми се тако причињава, да је у том здању уграђено нешто натприродно – некакав чудесни спој оплемењене материје и у материји ухваћене душе. Без неке такве загонетне равнотеже удаљених и супротних елемената са два пола космоса, без њиховог загрљаја, не би се могло догодити да нешто тако дуго потраје у земљи гдје све кратко траје и брзо нестаје.

На те редове надовезују се речи након службе у самој цркви:

Смрачило се бјеше кад смо изашли, али се љепота цркве на неки начин пробијала и кроз таму. Чинило ми се да се види и пред затвореним очима, као што се и сад види у тамној даљини успомене, јер њене линије зраче самим постојањем као упорно пробијање сјећања на нешто што се прије знало. Отада сам често мислио на ту чудесну грађевину за коју непознати записивач каже да „сваку мисао превазилази добротом“. Волио бих још једанпут да је видим, да провјерим је

ли јој заиста душа у љепоти, као што ја мислим, а љепота у обећању и у нади коју даје сваком ко је види, без обзира на вјеру којој припада.

Писац ту жељу, коју и сам осећам, а која ми се, страхујем, услед година и околности неће испунити, негде ограничава на Високе Дечане. Није, међутим, реч само о том непоновљивом храму – у питању је много више од тога. Суочен, као и читав мој народ, са угрожавањем и уништавањем српске културне и уметничке баштине, с кривотворењем њеног идентитета, уз не мање болну равнодушност моћних (и немоћних), тешим се каткад Планудовом парафразом Овидија да се „све

мења, а не ишчезава ништа“. Ипак, свестан сам тога да ова мисао, ма како узвишена, може у крајњем бити само утеха. Идеја поменуте изложбе и ове књиге јесте да морамо учинити све да заиста не дозволимо ишчезавање онога што нас одређује у самом нашем бићу. Једино тако ћемо сутра, прекосутра и затворених очију моћи да се – попут песника и такође нашег академика Васка Попе пред фреском у Каленићу – с времена на време упитамо, иако знамо и одговор и објашњење:

Откуда моје очи
На лицу твоме
Анђеле брата...

Владимир С. Косић

СРБИ И КОСОВО

У ВРЕМЕ ПРВИХ НЕМАЊИЋА (ОД 1168. ДО СМРТИ КРАЉА МИЛУТИНА)

МИОДРАГ МАРКОВИЋ

Слика о почецима уметничког стваралаштва Срба у областима које данас називамо Косовом и Метохијом веома је замагљена. Верује се да је у другој половини IX века Србија обухватала Хвосно и подручје Звечана, али су ти крајеви изгубљени у време освајачких похода бугарског цара Симеона.¹ Током X столећа у козовскометохијској области смењивале су се бугарска и византијска државна и црквена власт, да би 1018. територија о којој је реч била укључена у оквиру византијске теме Бугарске. Први српски владар који је после епохе цара Василија II долазио у додир с Косовом и Метохијом био је краљ Бодин. Он је још за владавине свог оца краља Михаила, приликом устанка против византијске власти у јужном Поморављу 1072. године, проглашен за цара у Призрену, али је убрзо био поражен и заробљен од Византинаца код места Пауни, у близини данашњег Урошевца. Када је касније постао владар Дукље и Србије, држао је, изгледа, неко време део Хвосна и град Звечан. Већ 1093. Звечан је био у рукама рашког великог жупана Вукана, некадашњег Бодиновог поданика. У нападима на Византију исте године Вукан је привремено заузео и Липљан, али се убрзо повукао из њега и склопио мир са царем Алексијем I Комнином. Звечан је, по свему судећи, задржао у оквирима Рашке све до краја своје владавине (око 1112). Стога му се у литератури понекад приписује ктиторство над црквом Светог Ђорђа, саграђеном унутар звечанских зидина, данас сачуваном само у темељима (сл. 245, 246).² За такав закључак, међутим,

нема чврстих аргумената. Црква Светог Ђорђа, у којој су се јереји из пратње Стефана Немање молили уочи битке код Пантина (1168), могла је да буде саграђена у било ком периоду између оснивања Охридске архиепископије и Немањиног доласка на власт у Рашкој.

Праве услове за оснивање српских задужбина на Косову и Метохији обезбедио је тек Стефан Немања осамдесетих година XII века. Тада су од Византије преузете жупе у долинама Белог Дрима, Клине, Ситнице и Лаба, од давнина насељене Србима. Немањина постигнућа увећао је његов син и наследник на престолу Стефан, који је српској држави припојио важан град Призрен и крајеве око Биначке Мораве (сл. 189). Лако је разумљиво то што је у таквим околностима 1220. године Сава Немањић, први српски архиепископ, укључио Призренску и Липљанску епископију, дотадашње епархије Охридске архиепископије, у састав новоосноване Српске цркве. Истовремено је у северној Метохији, тада називаној Хвосно, некадашњем јурисдикцијском подручју призренског епископа, формирао Хвостанску епископију.

После успостављања српске државне и црквене власти на Косову и Метохији водећу улогу у ктиторској делатности у тим областима преузели су Срби. У почетку су, као што је то обично бивало, предњачили највиши представници државе и цркве. Могуће је да је и у том погледу путеве прокрчио Стефан Немања. Према једном извору спорне веродостојности, он је био китор цркве на чијем је месту у другој трећини XIII века архиепископ Арсеније саградио своју задужбину посвећену светим апостолима (сл. 179).³

¹ О Косову и Метохији у историји српског народа, закључно с падом под Турке, в. текст Ђорђа Бубала у овом зборнику (са изворима и старијом литературом).

² О граду Звечану и цркви Светог Ђорђа в. Јовановић (В. С.), *Археолошка истраживања*, 35–36, сл. 41; *Задужбине Косова*, 373–375 (М. Ивановић).

³ Марковић (М.), *Прво путовање светиої Саве*, 130. За поменути цркву в. Ђурић, Ђирковић, Кораћ, *Пећка иаџиријарија*, 26 (В. Кораћ); Чанак-Медић, *Архитектура прве половине XIII века II*, 24–29.

Сл. 189. Територија Србије у доба великог жупана Стефана Немање и краља Милутина

По традицији чији корени сежу до XIV века, и Сава Немањић је имао извесног удела у поменутом Арсенијевом подухвату.⁴ Сигурније је ипак говорити о Савиној улози у устројству косовско-метохијских катедрала новоосноване аутокефалне цркве. Напоре првог српског архиепископа и његових владика потпомагао је актуелни владар

Стефан Немањић. На основу Милутинове повеље издате Богородици Грачаничкој закључује се да је првовенчани краљ био дародавац престоног храма липљанских епископа.⁵ Из чувеног писма охридског архиепископа Димитрија Хоматина познато је да је Сава боравио у Призрену када је тамо

⁴ Марковић (М.), *Прво иуџовање светиој Саве*, 128–132.

⁵ Павловић (М.), *Грачаничка повеља*, 105–141; *Задужбине Косова*, 323. О повељи в. *Српско уметничко наслеђе*, 214 (М. Марковић).

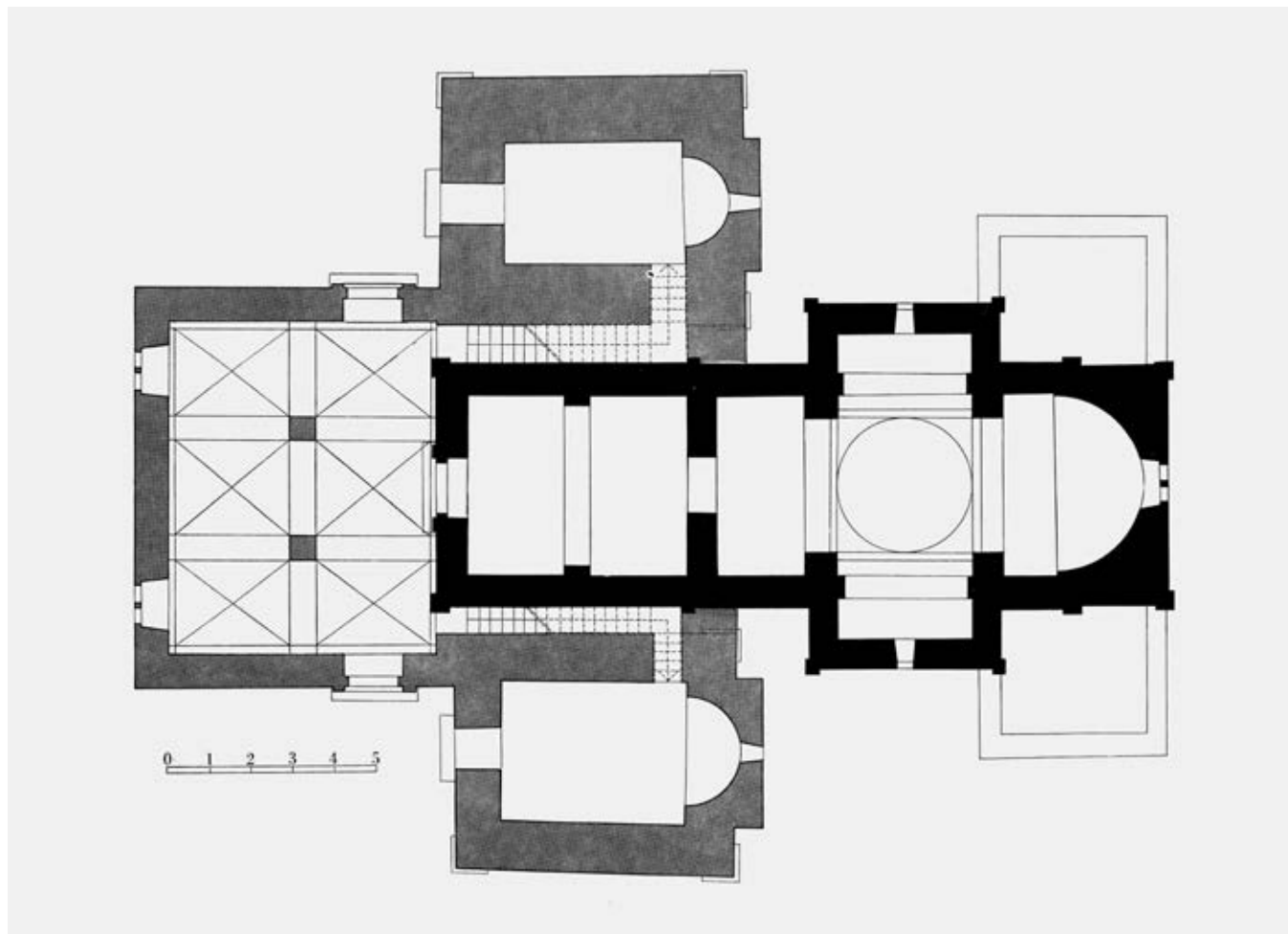
Сл. 190. Кориша код Призрена, испосница Светог Петра Коришког, анђели из Небеске литургије и попрсја пророка (СРЕДИНА XIV ВЕКА), АРХАНЂЕЛО И ОСТАЦИ ФИГУРЕ СВЕТОГ ПЕТРА (ОКО 1220)

постављан први српски епископ. Вероватно су том приликом обављени ситнији радови на обнови архитектуре и нешто обимнија обнова живописа Богородице Елеусе (Љевишке), тробродне византијске базилике у којој су претходно столovali грчки прелати (сл. 179, 180).⁶ Савиној непосредној интервенцији најпре би се могли приписати српски

натписи на новим фрескама, изведеним у јужном броду. Најбоље сачувана, фреско-икона Богородице с малим Христом *Хранишљем*, поред ретког, богословски промишљеног иконографског решења, показује снажан утицај комнинског сликарства (сл. 134, 135).⁷ Српске натписе носио је и живопис

⁶ Ненадовић, *Богородица Љевишка*, 23–24, 39–65.

⁷ *Српско уметничко наслеђе*, 178–183 (А. Давидов-Темерински), са старијом литературом.

Сл. 191. Богородица Хвостанска, идеална реконструкција основе католикона са означеним фазама градње

катедрале првог Савиног липљанског епископа. Његови сасвим оскудни фрагменти, међу којима су и делови представе светог ђаконa Романа, датовани су у прву половину XIII века, уз запажање извесних сличности с фрескама најстаријег слоја из Богородице Љевишке.⁸ Скромни су и остаци цркве на чијим су се зидовима поменути фрагменти некада налазили. Била је то једнобродна грађевина, дуга десетак метара, с полукружном апсидом на источној страни и куполом над средишњим травејем. Она је, по свему судећи, саграђена у Савино

време на темељима средишњег брода рановизантијске тробродне базилике (сл. 179).⁹ На развалинама позноантичке тробродне базилике заснована је и катедрална црква хвостанских епископа, чији се остаци налазе петнаестак километара североисточно од Пећи, близу села Студенице. Археолошка ископавања изнела су на светлост дана једнобродну куполну грађевину с правоугаоним бочним певницама, широком полукружном апсидом и пространом припратом (сл. 191). Она је и по просторној схеми и по спољашњој обради рађена по

⁸ Мијовић, *О ѿнези Грачанице*, 136–138, сл. 17–24; Тодић, *Грачаница*, 55–59, сл. 1–5.

⁹ Мијовић, *О ѿнези Грачанице*, 130–141; Ђурчић, *Грачаница*, 19–20, 43–45, сл. 12–13.

Сл. 192. Призренско четворојеванђеље, Јеванђелиста Марко, друга половина XIII века (НББ)

Сл. 193. Призренско четворојеванђеље, Распеће, друга половина XIII века (НББ)

узору на Спасову цркву у Жичи. Штавише, била је ближа Жичи од свих других рашких цркава, па се сме претпоставити да је саграђена под надзором првог српског архиепископа.¹⁰

Катедрални храм светог Саве по многим важним цртама следила је и црква Светих апостола коју је на жичком метоху у Пећи, такође у области Хвосна, саградио као свој маузолеј архиепископ Арсеније I (1233–1263). Савин наследник је и код градитељских и код сликарских радова имао пред

¹⁰ Кораћ, *Спигденица Хвосњанска*, 81–89, 93–126, сл. 158, 160, 162–168; Чанак-Медић, Кандић, *Архитектура прве половине XIII века I*, 172–188.

очима своју престону цркву. Уз источни део старије једнобродне грађевине надограђен је правоугаони травеј с бочним певницама, надвишен куполом, као и троделни олтарски простор са широком главном апсидом. На западној страни постојали су бочни параклиси. Црква је, осим структуром простора, опонашала Спасов храм и спољашњим изгледом. Била је омалтерисана и обојена црвеном бојом (сл. 418), а у обради портала и прозора ослањала се на искуства рашких градитеља.¹¹ Њен живопис, настао око 1260. године, у програмском погледу понавља

¹¹ Ђурић, Ђирковић, Кораћ, *Пећка иаџријаршија*, 26–32 (В. Кораћ); Чанак-Медић, *Архитектура прве половине XIII века II*, 29–37, 44–47.

Сл. 194. ПЕЧКА ПАТРИЈАРШИЈА, ЦРКВА СВЕТИХ АПОСТОЛА, ХРИСТОС ИЗ ДЕЗИСА, ОКО 1260. ГОДИНЕ

Сл. 195. Пећка патријаршија, црква Светих апостола, апостол Павле и анђеоло из Вазнесења Христовог, око 1260. године

већи број решења која је свети Сава остварио у олтару, куполи, поткуполном простору и певницама Жиче (сл. 136, 194, 195).¹² Арсеније је, у жељи да укаже почаст свом претходнику, унео и неке тематске новине. Укључио је Саву међу саслужитеље великих отаца цркве у најнижој зони олтарске апсиде (сл. 124), а у апсиди протезиса дао је да се представи служба проскомидије коју заједно обављају двојица првих српских архиепископа. Главни живописац Светих апостола стилским одликама следи најнапреднији правац у развоју византијског и српског сликарства прве половине XIII века, обележен

монументалним, пластично моделованим фигурама хеленистички идеализованих лица (сл. 195).¹³

Храм Апостола у Пећи зидан је и осликан у доба владавине краља Уроша, али он, по свему судећи, није имао битнијег удела у архиепископовом ктиторском подухвату. Краљ је, међутим, у непосредној близини Арсенијеве задужбине основао другу цркву и доделио јој имовину. Била је посвећена светом Николи, а налазила се поред реке Бистрице. Одмах по оснивању, око 1275. године, постала је, према краљевој жељи, метох манастира Милешева.¹⁴ Нажалост, није сачувана, али

¹² Чанак-Медић, Поповић, Војводић, *Манастир Жича*, 220–229 (Д. Војводић), са старијом литературом.

¹³ Ђурић, Ђирковић, Кораћ, *Пећка патријаршија*, 33–70 (В. Ј. Ђурић).

¹⁴ Бубало, *О њрејисима*, 169; *Зборник средњовековних ћириличких њовеља и њисама*, 249–251, бр. 73. Постоје претпоставке да

Сл. 196. Пећка патријаршија, црква Светих апостола, краљ Урош као Симеон монах, око 1300. године

Сл. 197. Пећка патријаршија, црква Светих апостола, краљ Стефан Првовенчани као Симон монах, око 1300. године

се сме претпоставити да је, као и претходно поменута дела српских ктитора на Косову и Метохији, својом архитектуром и живописом следила опште токове развоја уметности у старом језгру Рашке.

Жича и Милешева нису биле једини манастири који су поседовали имовину на територији Метохије. Крупније или ситније поседе у тој области стекли су од Немањиног времена до средине XIII века Хиландар, Студеница и Свети Петар на Лиму.¹⁵ Ова околност, која је с временом целом подручју донела

се црква налазила на брду Петраковцу, на десној страни Пећке Бистрице, у близини Пећке патријаршије, где још постоје не-испитани археолошки остаци, в. *Задуждине Косова*, 49.

¹⁵ О томе в. Младеновић, *Црквени њоседи*, 54–189.

данашњи назив, имала је последице и на развој тамошњег духовног живота. У оквиру метоха постојале су цркве, попут призренског храма Светог Димитрија, а у областима хвостанског и призренског епископа, због потребе одржавања веза између матичних манастира и њихових метохија, често су боравили монаси из других крајева. Није вероватно случајно што је један од најугледнијих српских пустиножитеља рођен управо у Метохији и што се тамо и подвизавао. Био је то Петар Коришки, родом из Уњемира код Клине.¹⁶ Негде иза 1219. године

¹⁶ О светом Петру Коришком в. Роровић (D.), *The Cult of St Peter of Koriša*, 181–211; Јањић (Д.), *Прејодобни Петар Коришки*, 211–243; Шпадијер, *Свети Петар Коришки*.

Сл. 198. Пећка патријаршија, црква Светих апостола, Издајство Јудино, око 1300, ДЕТАЉ

Сл. 199. Богородица Љевишка у Призрену, представе Немађића на западном зиду припрате, око 1310. године

осликана је његова пећинска испосница у планинском пределу изнад села Корише код Призрена (сл. 69). Архаичног стила, особене по јаким контурама и одсуству волумена, фреске испоснице различито су датоване у стручној литератури, али српски натписи на неким од њих упућују на закључак да нису могле настати пре укидања византијске државне и црквене власти над Призреном и његовом околином (сл. 190).¹⁷

¹⁷ О најстаријим фрескама испоснице и њиховом датовању в. Ђурић, *Животије испоснице Пејтра Коришкој*, 173–200, сл. 2–9. За новија мишљења о времену настанка тих фресака в. Шпадијер, *Свети Пејтар Коришки*, 195–206; Стародубцев, *Пишања уметничких ујшцаја*, 49–51.

Вероватно су у истом аскетском миљеу настале и илуминације *Призренској четворојеванђеља*, рукописа страдалог приликом немачког бомбардовања Београда 1941. године. Неуобичајене иконографије, са архаичним решењима што понекад подсећају на стару сиријску и коптску уметност, невештог цртежа и наивног колорита, оне су можда дело неког сликарства приученог монаха који се негде у другој половини XIII века подвизавао управо у коришкој испосници или неком другом пустиножитељском боравишту у околини Призрена (сл. 192, 193).¹⁸ Рукопис је крајем XIX столећа пронађен управо у том

¹⁸ О *Призренском јеванђељу* в. Стародубцев, *Пишања уметничких ујшцаја*, 56–66 (са старијом литературом).

Сл. 200. Богородица Љевишка у Призрену, непознати мученик, око 1310. године

Сл. 201. Богородица Љевишка у Призрену, света Теодосија, око 1310. године

региону, у Сиринићкој жупи, где је постојала веома дуга преписивачка традиција.¹⁹

Развој уметности на Косову и Метохији добио је снажан подстицај у време владавине краља Милутина. Захваљујући краљевим ратним походима између 1282. и 1299. године, некадашње гранично подручје према Византији постало је географско средиште српске државе (сл. 189). Због таквог положаја, а и због богатих привредних ресурса, ту се убрзо доселила политичка и црквена елита тадашње Србије. Архиепископско седиште преноси се постепено из Жиче у пећке Свете апостоле, а сам Милутин

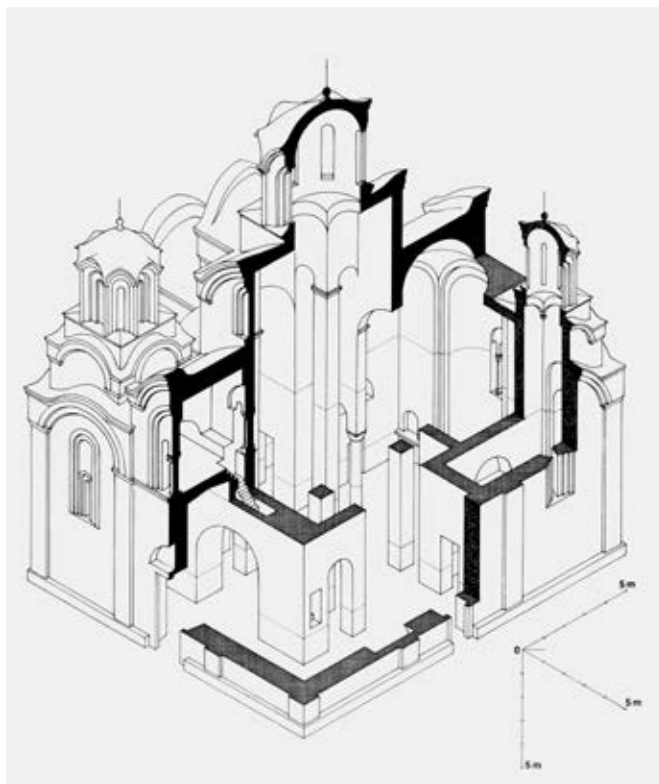
¹⁹ Уп. Убипарип, *Српскословенски октјоих*, 108–110; Савић, *Српски љревод*, 220–221.

засновао је неколико дворова на Косову и Метохији.²⁰ Тамо је извео и већи део својих најважнијих ктиторских подухвата. Ова краљева делатност била је, као и готово целокупан његов покровитељски рад у области уметности, обележена доминантним византијским утицајима.²¹

Милутин је, изгледа, најпре помогао да се улепша ново архиепископско средиште тако што је око 1300. године платио осликавање западног дела цркве Светих апостола. Посао је обавио вешт зограф, по стилским

²⁰ Чанак-Медић, Поповић, Војводић, *Манастир Жича*, 87–99 (Д. Поповић); Кашанин, *Градови и дворци*, 91.

²¹ Ђурић, *Византијске фреске*, 47–54; Кораћ, Шупут, *Архитектура византијској светиа*, 328–338.

Сл. 202. Манастир Грачаница, цртеж католикона у изометријској пројекцији

схватањима близак солунским сликарима који су живописали охридску Богородицу Перивлепту и Протатон на Светој Гори (сл. 138, 139, 198). Њему је било наложено да допуни јеванђељски програм наоса и да у југозападном углу цркве наслика хоризонталну генеалогску слику Немањића, веома честу у српским владарским задужбинама друге половине XIII века.²² Композиција у Пећи приказивала је Милутинове непосредне претке – великог жупана Симеона Немању, краља Стефана Првовенчаног и краља Уроша – као монахе који заступнички моле Господа за спас својих потомака (сл. 196, 197).²³

Убрзо по завршетку радова у Пећи Милутин је, у сарадњи с призренским епископима, најпре с Дамјаном, а затим са Савом, обновио њихов катедрални храм

²² Ђурић, Ђирковић, Кораћ, *Пећка иконостасна сликарница*, 121–131 (В. Ј. Ђурић); Тодић, *Српско сликарство*, 215–222, 302–303.

²³ О развоју и значењу те теме в. Тодић, *Српско сликарство*, 39–44; Војводић (Д.), *Идејне основе*, 35 и даље.

– цркву Богородице Љевишке. Том приликом ангажовао је изванредне византијске уметнике – градитеља Николу и сликара Астрапу. Нова црква је била петокуполна грађевина плана уписаног крста развијеног унутар зидова старе базилике. Спољашњом обрадом и облицима, међу којима се посебно истиче отворени егзонартекс надвишен кулом звоником, она верно прати градитељска схватања епохе негована у највећим градовима Византије (сл. 140, 422, 445, т. XXVIII). Живопис цркве, дело радионице протомајстора из солунске породице Астрапа, Евтихија или његовог сина Михаила, одликује се својеврсним спојем старог, монументалног, и новог, наративног стила, многобројним класицистичким позајмицама, складним односима доја и богатим тематским програмом (сл. 125, 141, 200, 201, 423).²⁴ У њему су, као и у Пећи, у западном делу храма, у припрати, важно место добили ликови Немањића. Овде су, међутим, осим тројице владара монаха насликаних и у Светим апостолима, представљени краљ Милутин, као ктитор, његов син Стефан Дечански и свети Сава. У монашкој одећи једини је приказан свети Симеон Немања, који у ставу оранта доводи пред Христа „господу све српске земље и ктиторе“ (сл. 199). Краљ Милутин је, по византијском обичају, насликан на црвеној позадини, што је најстарији познати пример таквог решења у српској средини (сл. 3).²⁵ У спољашњој припрати, чија сложена тематика открива богословску ученост творца програма, важно место добиле су фигуре српских архиепископа и локалних призренских архијереја.²⁶

После обнове Богородице Љевишке краљ је у њеној близини сазидао и цркву Светог Стефана, која није сачувана, а с њим се доводи у везу и црква Светог Николе у утврђеном граду Вишеграду, која је касније била приложена Душановом манастиру Светих арханђела.²⁷

У близини града Звечана, у којем је повремено боравио, Милутин је почетком друге деценије XIV века основао манастир Бањску, одредивши његов католикон, посвећен светом Стефану, за своју маузолејну

²⁴ О архитектури и живопису Богородице Љевишке в. Ненадовић, *Богородица Љевишка*, 66–102; Панић, Бабић, *Богородица Љевишка*, 28–104; Тодић, *Српско сликарство*, 230–233, 311–317.

²⁵ О представама Немањића у припрати Богородице Љевишке в. Панић, Бабић, *Богородица Љевишка*, 58–63; Тодић, *Српско сликарство*, 48, 55; Војводић (Д.), *Идејне основе*, 17, 48, 66–67, 160.

²⁶ Панић, Бабић, *Богородица Љевишка*, 66, 138–139; Тодић, *Српско сликарство*, 63, 315.

²⁷ *Задужбине Косова*, 507, 512.

Сл. 203. Манастир Грачаница, католикон, Аврам дочекује три анђела, око 1320. године

Сл. 204. Манастир Грачаница, католикон, Лоза Немањића, око 1320. године

цркву. Вероватно због тог разлога наложио је градитељима да подражавају гробне цркве његових предака на српском престолу, пре свега Немањину Студеницу. Још су стари српски писци знали за ту краљеву намеру, а она се данас јасно уочава поређењем просторне структуре и скулптуралног украса двеју цркава (сл. 152, 153, 243). Фасаде храма, особене по употреби камена у три боје, ређаног по систему шаховских поља, донеле су ипак грађевини оригиналан изглед (сл. 64, 151, 402, 403).²⁸ Живопис Бањске сачуван је само фрагментарно, али његови остаци сведоче о томе да су и у цркви Светог Стефана сликарске послове обавили врхунски византијски уметници. Они су у свом раду користили скупоцене материјале, нарочито злато, што је остављало снажан утисак на посматраче и што је било високо вредновано још у средњем веку.²⁹

Чим је завршио Бањску, Милутин је прегао да из темеља обнови катедралу липљанских епископа. Уместо старе једнобродне цркве сазидан је петокуполни храм складних, витких облика и пажљиво зиданих фасада, на којима се правилно смењују редови камена и опеке (сл. 4, 143, 202, 409, т. XI). Просторно богато разуђена, са опходним бродом завршеним на северној и јужној страни издуженим параклисима, грачаничка црква, ремек-дело позновизантијске архитектуре, омогућила је развијање веома садржајног и богословски сложеног сликаног украса. Реч је о фрескама Михаила Астрапе и његове радионице, стилски дотераним у духу најбољих традиција ренесансе Палеолога (сл. 203, 206, 411, т. XIX).³⁰ У мноштву композиција и засебних светитељских фигура посебно се истиче Лоза Немањића, вертикално устројена родословна слика владарске династије, раније непозната у српској уметности. При врху те композиције, у чијој је основи приказан свети Симеон Немања у царском орнату, појављује се још један нов мотив у српској средини – божанска инвеститура владара (сл. 204). У Грачаници се тај мотив византијског порекла сусреће и у средишњем пролазу из припрате у наос, где Христос посредством

Сл. 205. Манастир Грачаница, католикон, анђео доноси круну краљу Милутину, око 1320. године

два анђела крунише ктитора краља Милутина и његову жену, византијску принцезу Симониду (сл. 117, 142, 205, 410).³¹ Испод представе пророка Илије на западном зиду ђаконикона, који је служио и као параклис, преписана је краљева оснивачка повеља за манастир.³²

²⁸ Шупут, *Манастир Бањска*; иста, *Пластична декорација*, 39–51; *Српско уметничко наслеђе*, 154–155 (В. Бабић), 158–163 (Д. Прерадовић).

²⁹ Тодић, *Бањско злато*, 163–174; *Српско уметничко наслеђе*, 164–165 (Б. Поповић).

³⁰ О архитектури и фрескама Грачанице в. Ђурчић, *Грачаница*; Тодић, *Грачаница*; Чанак-Медић, Тодић, *Грачаница*, 33–117.

³¹ Тодић, *Грачаница*, 170–178; Тодић, *Српско сликарство*, 51–52, 57–59, 165; Војводић (Д.), *Идејне основе*, 61–65, 71, 182.

³² Ђурчић, *Грачаница*, 20–21; *Српско уметничко наслеђе*, 214 (М. Марковић).

Сл. 206. Манастир Грачаница, католикон, фреске на источном зиду наоса, око 1320. године

С краљем Милутином понекад се доводи у везу и изградња цркве у Паунима, месту у којем се налазио један од краљевих дворова, тридесетак километара јужно од Грачанице. *Грачаничком њовељом* та је црква додељена липљанском епископу, а њен свештеник био је у то време неки поп Добромир.³³ Налазила се у близини краљеве палате, као и црква Светог Ђорђа у Звечану, о којој је такође неко време бринуо Милутин, повремено боравећи у том старом утврђеном граду.³⁴

Радови на новом архиепископском средишту у Пећи, започети после Милутиновог венчања са Симонидом, настављени су негде пред сам крај краљевог живота. За њих је првенствено био заслужан архиепископ Никодим (1317–1324). Уз северну страну Светих апостола, на месту некадашњег бочног параклиса, он је призидао свој надгробни храм – цркву Светог Димитрија. То је једноставна једнобродна грађевина с куполом, споља омалтерисана у црвено како би се постигао већи склад са саборном црквом (сл. 129, 208). У обради портала, прозора и црквеног мобилијара лако се уочава рад приморског мајстора (сл. 145, 170).³⁵ Живопис цркве извео је у време краља Стефана Дечанског, између 1322. и 1324. године, зограф Јован, вероватно Грк из Солуна или Цариграда.³⁶

У околини Пећи, у месту Лизици, где је имао свој двор, архиепископ Никодим саградио је цркву Светог Саве Српског, која није очувана. Тај најстарији познати храм посвећен утемељитељу Српске цркве касније је живописао архиепископ Данило II.³⁷

Ктиторски полет владара и архиепископа пренео се и на поједине српске велможе. Велики казнац Јован Драгослав, Милутинов високи чиновник, био је са својом породицом оснивач цркве Богородице Одигитрије у Муштутишту код Призрена, подигнуте 1314/1315. године. Тај храм, уништен од албанских

Сл. 207. Муштутиште, црква Богородице Одигитрије, свети Климент, око 1320. године

екстремиста 1999. године, спадао је у грађевине плана развијеног уписаног крста с куполом, а био је зидан наизменичним ређањем камена и опеке, у духу византијског градитељства (сл. 352, 353). Његов живопис, и пре уништења познат само фрагментарно, сведочио је о томе да су и за високу властелу радили надарени уметници који су успешно следили стилски правац живописа краљевих задужбина (сл. 207).³⁸

³³ *Задужбине Косова*, 496–497; *Зборник средњовековних ћириличких њовеља и њисама* I, 501; Кашанин, *Градови и дворци*, 190.

³⁴ Кашанин, *Градови и дворци*, 177; в. и нап. 2 у овом раду.

³⁵ О цркви Светог Димитрија у Пећи в. Ђурић, Ђирковић, Кораћ, *Пећка њаширијарија*, 75–82 (В. Кораћ); Чанак-Медић, *Архитектура њве њоловине XIII века* II, 47, 56–57.

³⁶ О датовању живописа в. Тодић, *Српске њеме*, 123–139, са старијом литературом.

³⁷ *Задужбине Косова*, 470, 497 (где се наводи гледиште да се црква можда налазила у подножју брда Петраковца, код истоименог извора; мање је вероватно да је била подигнута у Дреници, где и данас постоји село Лизица).

³⁸ О цркви у Муштутишту в. Ђурић, *Њејознањи сњоменици*, 61–67; Ђорђевић (И.), *Зидно сликарство српске властелe*, 131; Тодић, *Српско сликарство*, 262–263, 340; *Orthodox heritage*, 148–149, 164.

Сл. 208. Пешка патријаршија, црква Светог Димитрија, око 1320. године

Сл. 209. Плаштаница краља Милутина, око 1321. (МСПЦ)

Од осталих цркава саграђених на Косову и Метохији у Милутиново доба највише се зна о тзв. Сашкој цркви у Старом Тргу код Трепче, сазиданој и осликаној на прелазу из XIII у XIV столеће, вероватно пре 1303. године. Била је то тробродна готичка базилика с куполом, посвећена првобитно

Богородици, а рађена по угледу на которску и дубровачку катедралу (сл. 398). Подигнута је, судећи по називу, заслугом немачких рудара које српски извори називају Сасима. Њене фреске носиле су византијске стилске и иконографске одлике.³⁹

Све наведене цркве морале су бити опремљене иконама, илуминираним рукописним књигама, богослужбеним сасудима и разним другим предметима примењене уметности, али готово ништа од тих дела није сачувано. Међу ретке изузетке спада можда *Плашћаница краља Милутинова* из Музеја Српске православне цркве, за коју постоје претпоставке да је рађена за манастир Бањску, а да је настала око 1300. године, током друге деценије XIV века или непосредно после краљеве смрти (сл. 209).⁴⁰ Уколико би те претпоставке биле тачне, имали бисмо јак разлог за закључак да је у Милутиново доба и уметничко обликовање предмета практичне употребе на подручју Косова и Метохије углавном поверавано грчким мајсторима или да је било засновано на обрасцима преузетим из Византије.⁴¹ На тај начин и оно би се налазило у оквирима главног развојног тока српске уметности свог времена.

³⁹ О цркви у Старом Тргу в. Бошковић, *Извештај*, 172–173, сл. 50–51; Кораћ, *Градишћелска школа Поморја*, 39–42, 124, 129, црт. III, сл. 5–7; *Задужбине Косова*, 529–530.

⁴⁰ О *Плашћаници краља Милутинова* в. Мандић, *Древник*, 70–72; Јовановић-Марковић, *Две средњовековне илашћанице*, 58–71; Ćurčić, *Late Byzantine Loca Sancta?*, 251–261; *Epitaphios of King Stefan Uroš II Milutin*, in: *Byzantium*, 315–316 (S. Mileusnić); Милеуснић, *Плашћаница краља Милутинова*, 313–318; Цурк, *Плашћаница*, 465–483; Schilb, *Byzantine Identity*, 75–77, 88–94, 120, 123, 137, 145, 175–176, 240, 243–249, 253–254, 267, 273, 275, 288, 497–499, 582–583, figs. 5–7.

⁴¹ *Плашћаница краља Милутинова* се доводи у везу са цариградским радионицама, в. Мандић, *Древник*, 71–74; Јовановић-Марковић, *Две средњовековне илашћанице*, 71; Ćurčić, *Epitaphios*, 138; Schilb, *Byzantine Identity*, 243–245. Византијским мајсторима може се поуздано приписати и тзв. *Хвостанска илашћаница* (из ризнице Пећке патријаршије), која је у теодним временима турске власти била скривена испод рушевина катедрале хвостанских епископа. Украшена представом Оплакивања Христовог, која је рађена сликарским бојама, а не у техници веза, она је датована у време око 1300. године (Тасић, *Хвостанска илашћаница*, 151–160, сл. 1–9) или, шире, у прву половину XIV века [Ђурић, Ђирковић, Кораћ, *Пећка патријаршија*, 332, 336, сл. 214 (В. Ј. Ђурић)]. Чини се ипак да је нешто млађа, судећи по неким карактеристичним стилским ознакама, које добре аналогије имају у костурском зидном сликарству средине и друге половине XIV столећа.

